

1905-1906-cı İL HADİSƏLƏRİ ŞƏXSİ ARXİVLƏRDƏ (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları əsasında)

UOT:94(479.24), 930.2
<https://doi.org/10.30546/3006-0346.2024.6.84.052>

AYTƏN İMANOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun
dissertantı, böyük elmi işçi

E-mail: imanova_ayten@hotmail.com

Orcid: 0009-0002-9076-7872

XX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə də 1905-ci il inqilabından sonra mədəni-maarifçilik dönməsinin ikinci – milli oyanış ideyalarının təkamülü dövrü başlayır və bu mərhələnin aparıcı qüvvəsi ziyalılar olmuşlar. XX əsrin əvvəllərində milli istiqlal mücadiləsinin yeni dönməsində mətbuatda ana dilində təhsil hüquqları tələb edən, müsəlmanlar arasında məzhəb ayrılığına görə ixtilafı son verilməsinə, xalqı oyanışa, birləşməyə çağıran və qadın məsələsi haqqında yazılar dərc olunurdu. Ümumilikdə, 17 oktyabr Manifestindən sonra qısa müddət ərzində 25 qəzet və məcmuə nəşr edilmişdir. Bunların arasında “İrşad”, “Tərəqqi”, “Yeni Həyat”, “Dirilik”, “Molla Nəsrəddin” və başqalarının adlarını çəkmək olar. Qəzetlərdə dərc olunan yazılardan aydın olur ki, dövrün bütün tərəqqipərvər ziyalılarını düşündürən ana dili, din və milli kimlik məsələləri idi. Muxtar bəy Nəsirbəyov, Süleyman Sani Axundov, Yusuf Vəzir Cəmənzəminli, Firudin bəy Köçərli kimi Azərbaycan ziyalıları ana dilində təhsil hüququ, dini etiqada hörmət və məzhəb ayrılığına son qoyulması, xalqı milli birliyə çağıran yazılarla çıxış edirdilər. Bundan əlavə, həmin illərdə ictimai mövzulara da geniş yer verilirdi. Məsələn, Azərbaycan ədəbi mühitində (M.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, Əli Nəzmi, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, Məhəmməd Səid Ordubadi) milli münasibətləri, 1905-ci il İran məşrutə inqilabını işıqlandıran yazılar geniş yer almışdı. Baş verən bütün yeniliklər genişlənən milli hərəkatın rəmzləri olaraq rus mütləqiyyətini narahat etməyə bilməzdi.

Azərbaycan ziyalıları bütün bunların baş verəcəyini başa düşürdülər. “Bir müddət keçərək qara buludlar kövkəbi-hürriyyətin üzünü tutub yenə pünhan etdi” [8]. C.Cabbarlının qeyd etdiyi kimi, “Çar hökuməti ona görə mövcud deyildi ki, hər hansı bir mədəni başlanğıcın çaş tutmasına imkan versin. Bu hökumət hər cür təşəbbüsü boğmaq üçün bütün tədbirlərə əl atır və qərarlar qəbul edirdi” [1].

Milli ayrı-seçkilik və milli ədavətin qızıqdırılması çarizmin narazı təbəələrinin diqqətini əsas narazılıqlardan yayındırmaq üçün yürütdüyü siyasətin

əsas istiqamətləri idi. 1905-ci ilin fevral ayından etibarən ermənilərlə azərbaycanlılar arasında başlanan milli münaqişə ilə mütləqiyyətə qarşı etiraz və siyasi intibah prosesinə anti-erməni xarakteri də əlavə olundu [6, s.32].

Qeyd etmək lazımdır ki, milli münaqişə problemi 1905-ci ildən öncə də təzahür etdiyi arxiv sənədlərində əks olunmuşdur. S.Ə.Şirvani H.Zərdəbiyə yazdığı məktubunda Şamaxıda olan ermənilərin müsəlmanları “dövləti-rusa” xəyanətdə ittiham etmək üçün “böhtan deməkdən qeyri-ışləri”nin olmadığını bildirir:

Xassə kim çoxdur, qorxaq ermənilər ki, qaçıb Badi-Kubəyə yeksər

Söylüyürlər bu növ böhtanlar ki, bizi öldürür müsəlmanlar...

Dövləti-Rusa yox xəyanətimiz...

Tazədən hökm olubdu nəqli-cəməl

Ona da eylədik həqiqət əməl

Gərçi bizlər də əhli-Qafqazı

Leyk nə ləzgiyik, nə abxazuq [2].

İctimai-siyasi xarakterli yazılar arasında M.S.Ordubadinin “Həyatım və mühitim” adlı memuarı mühüm yer tutur [3]. Ordubadi burada erməni-azərbaycanlı münasibətlərinin mənşəyi və sülh yolu ilə nizama salınması məsələlərinə toxunaraq münaqişənin yaranma səbəbini belə izah edirdi: “Çar hökuməti Türkiyəyə qarşı açacağı müharibədə yerli müsəlmanların Türliyə lehinə işləyəcəklərindən qorxurdu. Buna görə də yerli ermənilərdən müsəlmanlara qarşı istifadəyə hazırlanırdı...çar hökuməti yenə də mütəşəkkil bir avantüra hazırlayırdı” [7, s.40-41]. “Qanlı sənələr”i M.S.Ordubadi yaradıcılığının sənədli memuarı kimi qiymətləndirmək olar. Müxtəlif bölgələrin müxbirlərindən aldığı məlumatları bir araya toplayan M.S.Ordubadi baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdir. O yazırdı ki, “Qafqaz hadisələrinin baş verməsinə çox səbəblərlə bağlayır. Birinci səbəb ermənin Daşnaksyutun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etdiyidir ki, Qafqazda bir sıra qanlı

teatrolar oynandı:.. İkinci səbəb məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır.. Üçüncü səbəb,.. müsəlmanların elmsizliyi və müasir dünyadan bixəbər olmalarıdır. Dördüncü səbəbə gəldikdə ermənilərin avtonomiya – idarə muxtariyyəti həvəsində olmalıdır [Bax: 4, s.14-17]. M.S.Ordubadinin Azərbaycanın bütün bölgələrində baş verən hadisələri əhatə edən “Qanlı sənələr”də yazırdı ki, ermənilər türklərin arasına sünn-şiə məzhəbinə dayanaraq nifaq salmağa çalışırdılar. Sünni və şiə nümayəndələrini müxtəlif millətlər kimi qəbul etdiklərini bildirirdilər [Bax: 4, s.157-160].

Mirzə Rəhim Fənanın “1905-ci il hadisələri” əsəri Şəxsi arxivlər xəzinəsinin 1905-1906-cı il hadisələri haqqında müfəssəl məlumat verən bir materialdır. Təəssüf ki, kitabın yalnız bir hissəsi bu günümüzdə çatmışdır. M.R.Fəna 1905-ci ildə Cənubi Qafqaz və Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi hadisələrinin şahidi olmuş, kitabında 1905-ci ildə Şuşada, Zəngəzurda, Cəbrayılda, Cavanşirdə, Bakıda, Tiflisdə, Gəncədə baş vermiş qanlı hadisələri təsvir etmiş, car hakim dairələrinin bu hadisələr zamanı qərəzli mövqeyi məsələlərinə toxunmuşdur “... *hökumət əhli daim xristianlığın təəssübkeşi olaraq onların tərəfini saxlayırdı*” [4, s.114]. Eyni zamanda M.R.Fəna millətin “...*təəssübkeşləri*“ arasında birliyin olmamasından narahat idi: “*Heyf ki, milli məqsəd oyuncaq kimi şəxsi-qərəzlərə bürünüb biçarə millətə bədbəxt nəticələr gətirir*” [5, s.138].

1905-1906-cı illərin milli münaqişəsi daim ziyalıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Müxtəlif siyasi mövqelərdən çıxış etmələrinə baxmayaraq, ziyalıların əksəriyyəti bu məsələdə həmrəy idilər. Ü.Hacıbəyov “İrşad” qəzetindəki bir yazısında türklərin bir millət olaraq ermənilərdən üstünlüklərini xüsusi olaraq vurğulayırdı: “*Ermənilər ilə qədim biq xüsumətimiz yoxdı zira dostluq və düşmənliyə gəldikdə tariximiz bizi öylə irk ilə böyütmüşdi ki, biz erməniyə özümüzə dost və ya düşmən hesab etməyə layiq bilmirdik, biz ermənilərə öz nöqərlərimizə, əlaltımız olan adamlara baxan kimi baxırdıq. Bu da məlumdur ki, özünü ağa yerinə qoyan bir kəs nöqərlərilə xüsumətdə bulunmağı şan-şəhsiyyətinə səzavar bilməz...*” [9, s.31]. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev sovet illərində yazılan bir ssenariyə rəyində bildirdi ki, “*Burada daha bir yanlışlığa aydınlıq gətirmək istəyirəm. İlk atəş erməni küçəsində...musiqi sədarları altında təntənəli surətdə Parapetə yaxınlaşan kütləyə açılmışdı. Qurban olaraq Babayev türk seçilmişdi*” [10].

1905-1906-cı illərin milli münaqişəsi Azərbay-

can milli-azadlıq hərəkatı tarixində yeni dönmənin siyasiləşmənin əsasını qoymuş oldu. Belə ki, Kolo-bov Qafqaz canişini Vorontsova yazdığı 1906-cı il 1 noyabr tarixli 1943 sayılı məruzəsində 1904-1905-ci illərin qanlı hadisələrinin, erməni-tatar qırğınlarının təsiri altında türk cəmiyyətinin şüurlu hissəsinin “Qafqaz müsəlmanlarının “Difai” adlı pəriya yaratdığı” [11, s.103] xəbər verir. Partiyanın təşkilatçıları Əhməd bəy Ağayev, doktor Kərim bəy Mehmandarov, N.Vəzirov və başqalarının siyasi xarakterinə görə demokratik yönümlü olduqlarını, “Difai” partiyasının və Bakıda fəaliyyət göstərən Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvlərinin eyni şəxslər olduqlarını xəbər verirdi. “Difai”nin bir çox məziyyətlərini sadalayan Kovalyov onun artan nüfuzunda narahat olduğunu bildirdi: gələcəkdə xalq birlik olduğdan, nizamlandıqdan və onunla bağlandıqdan sonra, şübhəsiz ki, partiya xalqa arxalanıb digər məsələləri də təbliğ edəcək... yaxında partiya aqrar məsələni də gündəmə daxil edərək, mülkədar torpaqlarının əvəzsiz olaraq kəndlilərə verilməsini tələb edəcək. Sonra əlbəttə Qafqazın və Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərinin geniş inzibati, ruhani və məhkəmə özünüidarə hüquqları, daha sonra isə muxtariyyəti məsələləri təbliğ olunacaq; artıq qara camaat belə sünni şiə arasında fərq qoymur, bu arada onların arasında əvvəlki tək ixtilaf da yoxdur; artıq sadə xalq məktəbə, onun zəruriliyinə inanır... Mən bu partiyanın üzvlərini təqibdən ehtiyat edirəm [11, s.107-108].

Beləliklə, 1905-ci il inqilabının bəxş etdiyi azadlıqlardan sonra Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı siyasi dönmə qədəm qoyur və rus hakim dairələrini qarşısında duran əsas məsələ türk-müsəlman xalqlarını Şərqi aləmindən təcrid etmək, bu xalqların birliyinə mane olmaq idi. Rusiya üçün isə Şərqi böyük təhlükə Osmanlı dövləti və türkçülük ideologiyası idi. Çarizmin Azərbaycana köçürdüyü ermənilərlə yerli əhali arasında apardığı ayrı-seçkilik və anti-müsəlman siyasəti isə Azərbaycan türklərində ümumtürk birliyi ideyasını daha da gücləndirdi, milli mücadilə daha yeni bir istiqamətə şaxələndi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Cəfər Cabbarlı. Teatro tarixinə aid. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 16, s.v.213.*

2. *Həsən bəy Zərdabi. Məktub S.Ə.Şirvanidən. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 3, s.v. 98*

3. *Məmməd Səid Ordubadi. Həyatım və mühitim.*

// AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 14, s.v. 448, 449

4. Məmməd Səid Ordubadi. *Qanlı sənələr. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi / Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan: Ə.Bağirov – Bakı: Qanun nəşriyyatı, – 2019. – 192 s.*

5. Mirzə Rəhim Fəna. *1905-ci il hadisəsi / tərt. ed. A.Hacıyeva – Bakı: Nurlan, – 2009. – 252 s.*

6. Oruculu, M. *Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992) / M.Oruculu. – Bakı: Azərnaşr, – 2001. – 271 səh.*

7. Səmədova, N. *Məmməd Səid Ordubadi memuarı: Həyatım və mühitim / N.Səmədova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 139 səh.*

8. Süleyman Sani Axundov. *Kövkəbi-hürriyyət. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 10, s.v.42.*

9. Üzeyir bəy Hacıbəyov. *Bəyani-həqiqət. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 17, s.v. 138.*

10. Абдуррагим-бек Ахвердов. 1905 год. *Сценарий Мдивани // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 9, s.v. 24.*

11. Мирза Шариф Мирзаев. *Материалы для истории тюркской печати на Кавказе // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 6, s.v. 456.*

XÜLASƏ

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın tarixi ərazilərində uzun illər davam etmiş, Rusiya müstəmləkəçiliyinin əsasını təşkil edən “parçala hökm sür” siyasətinin müəyyən dönməni yenidən araşdırmaqdır. Zamanın prizmasından baxarkən siyasi tarixi hadisələrə münasibət və yanaşma siyasi dönmələrin abu-havasına uyğun olaraq dəyişmişdir. Cənubi Qafqazda türk-müsəlman xalqları ilə çarizmin Azərbaycan torpaqlarına köçürdüyü ermənilər arasında milli münaqişə tarix boyunca dəfələrlə təkrarlanmışdır. Bildiyimiz kimi XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün dünyanı bürüyən iqtisadi böhranlar (1900-1903-cü və 1908-1909-cu illər), Rusiya imperiyasının xarici siyasətini iflasa uğradan Rus-Yapon müharibəsindəki məğlubiyyəti, 19 sentyabr (2 oktyabr) 1905-ci il tarixindən tətillər hərəkatı kimi başlanan və 1907-ci ildə 17 Oktyabr manifesti ilə sonlanan inqilabi hərəkat, sərt diktatura rejiminin yumşalması, söz, mətbuat azadlığı üçün zəmin yaratmış, Azərbaycanda siyasi fəallığı artırmış, milli

azadlıq hərəkatının xarakterinin və istiqamətinin dəyişməsinə səbəb olmuş, ziyalıların ana dilində mətbuat orqanlarının nəşrini bərpa etməsi, siyasi partiyaların, cəmiyyətlərin, dərnəklərin fəaliyyəti üçün şərait yaratmışdı. Hökumət bunun qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif tədbirlərə əl atmağa başlayır. Müstəmləkə xalqları arasında milli ədavətin qızışdırılması bu tədbirlərin ən başlıcası idi. Təəssüf ki, Azərbaycan 1991-ci ildə siyasi müstəqilliyini yenidən bərpa edəndə kimi tariximizin araşdırılması qadağan olunmuş və təhrif edilmiş səhifələrindən biri də məhz milli münasibətlər və onların milli-azadlıq hərəkatının gedişinə və inkişafına olan təsiridir. Azərbaycan ərazisində müasir dövrümüzə milli münasibətlər zəminində Qarabağ münaqişəsi, beynəlxalq aləmin ssn illərə qədər Azərbaycana qarşı təzyiqləri və ayırı-seçkilik əks etdirən siyasətləri bu münaqişənin tarixi köklərinin tədqiq olunmasının hər zaman aktual olduğunun sübutudur.

Araşdırmanın metodu və metodologiyası. Müəllif mövzunu araşdırarkən həmin dövrdə yaşamış ziyalıların şəxsi arxivlərində qorunan materiallara müraciət etmişdir. Şəxsi arxivlər müxtəlif xarakterli sənədlərdən təşkil olunmuş və əsas hissəsi müəlliflərin əlyazmalar şəklində əsərlərinin müxtəlif nüsxələrindən, xatirələr, məktublar, gündəliklər və s. ibarətdir. Tədqiqata cəlb olunan materialların bir hissəsi müxtəlif illərdə çap olunmuş, bəzisi isə elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilmişdir.

Məqalənin yeniliyi ondadır ki, müəllif siyasi tarixi hadisələri ədəbi irs əsasında araşdırmağa cəhd etmişdir. Ədəbi əsərlər yaradarkən müəlliflərinin tarixi mənbələrə müraciəti və onlardan geniş istifadə olunması təcrübəsi əsrlərdir ki, həyata keçirilir. Lakin ədəbi abidələr əsasında tarixin izlərinin araşdırılması təcrübəsi yaxın keçmişdən başlanmış və əsasən tarixi keçmişimizin epik əsərlər əsasında tədqiq olunmasına cəhd edilmişdir.

Nəticə olaraq, müəllifin fikrincə, Azərbaycan siyasi tarixi, xüsusilə də milli-azadlıq hərəkatını istiqamətləndirən milli oyanış ideyalarının təşəkkül tarixi təkə tarix elmi əsasında deyil, digər elmlərin, xüsusilə də ədəbiyyatın və fəlsəfənin kontekstində öyrənilməlidir. Xalqımız müstəqilliyini itirdiyi ilk illərdə mövcud milli-mənəvi dəyərləri qorumaq, itirilmişləri isə yenidən bərpa etmək uğrunda mücahidəyə başlamışdır. Milli azadlıq hərəkatının bu ilkin dönməsinə ziyalılar öncüllük etmişlər. Müasir tarixi şəraitdə də beynəlxalq proseslərdən kənar qalmaq şərti ilə müstəqilliyi və milliliyi qorumaq, milli mənəviyyəti inkişaf etdirmək, müasir təfəkkürlü

düşünən milli zəkalar yetişdirmək günümüzün əsas məsələləridir. Bu baxımdan millətlərarası münasibətlər tarixinin dərinədən və yeni baxış müstəvisindən tədqiq etməyin, tarix boyunca dəfələrlə təkrarlanan milli ünaqışlərə zamanı ziyalılarımızın xidmətlərini araşdırmağın müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: *Məmməd Səid Ordubadi, şəxsi arxivlər, milli münaqişə, Seyid Əzim Şirvani, Difai.*

**Events of 1905-1906 in Personal Archives
(Based on materials from the archive collection
of the AMEA named after M. Fuzuli)**

SUMMARY

The main purpose of this article is to revisit a particular period in the history of Azerbaijani lands under Russian colonial rule, characterized by a "divide and rule" policy. Viewing historical political events through the prism of time reveals that attitudes and approaches towards these events have shifted in line with the political environment. The history of ethnic conflicts between the Turkic-Muslim peoples of the South Caucasus and the Armenians relocated to Azerbaijani lands by Tsarist Russia has recurred repeatedly. Starting in the early 20th century, global economic crises (notably in 1900-1903 and 1908-1909), along with Russia's defeat in the Russo-Japanese War, led to significant shifts. The revolutionary movement that began with the strike on September 19 (October 2), 1905, and culminated in the Manifesto of October 17, 1907, gradually softened the authoritarian regime. This easing of restrictions opened up space for freedom of speech and the press, increasing political activism in Azerbaijan and changing the character and direction of the national liberation movement. The recent changes, as symbols of a broadening national movement, inevitably caused concern for the Russian autocracy. In response, the government began implementing various measures to counteract this movement, the primary of which was stoking ethnic animosity among colonized nations. Unfortunately, until Azerbaijan regained its political independence in 1991, the study of our history remained restricted and distorted, particularly regarding ethnic relations and their impact on the trajectory and development of the national liberation movement. In modern times, the Karabakh conflict, along with pressures and discriminatory policies directed at Azerbaijan by the international community over recent years, serves as evidence that investigating the historical roots of

this conflict remains highly relevant.

Method and Methodology of the Research. In researching the topic, the author consulted materials preserved in the personal archives of intellectuals who lived during that period. These archives include various types of documents, such as manuscripts of works in multiple versions, memoirs, letters, diaries, etc. Some of these materials had been published at different times, while others were introduced to scientific discourse for the first time.

Originality of the Article: The novelty of this article lies in the author's attempt to examine political historical events through the lens of literary heritage. For centuries, authors have drawn extensively on historical sources in creating literary works. However, the practice of investigating historical traces based on literary monuments is relatively recent and has primarily focused on studying our historical past through epic works.

In conclusion, the author believes that the history of Azerbaijani political history, especially the formation of ideas underpinning the national liberation movement, should be studied not only from a historical perspective but also through the lenses of literature and philosophy. In the early years following the loss of independence, our people began a struggle to preserve existing national and spiritual values and to restore what had been lost. Intellectuals led this initial stage of the national liberation movement. In the present historical context, safeguarding independence and national identity, fostering national spirituality, and cultivating modern, forward-thinking minds are primary issues of our time, while remaining engaged in international processes. In this context, a thorough and renewed examination of the history of interethnic relations, as well as an exploration of the contributions made by our intellectuals during recurring ethnic conflicts throughout history, is of exceptional importance.

Keywords: *Mammad Said Ordubadi, personal archives, ethnic conflict, Seyid Azim Shirvani, Difai.*

**События 1905-1906 годов в личных архивах
(По материалам Института Рукописей
им. М. Физули НАНА)**

РЕЗЮМЕ

Основная цель статьи рассмотреть воздействия основной линии колониальной политики Российской империи «разделяй и властвуй», которая многие годы властвовала на исторических

территориях Азербайджана, за определенный исторический период. Отношение и подход к определенным политическим и историческим событиям менялись в зависимости от веяния политических времен. Национальный конфликт между тюрко-мусульманскими народами Южного Кавказа и армянами, переселенными царизмом в Азербайджан, неоднократно повторялся на протяжении всей истории. Как известно, экономические кризисы (1900-1903 и 1908-1909 гг.), охватившие весь мир с начала XX века, поражение Российской империи в Русско-Японской войне, обанкротившее внешнюю политику Российской империи, революционное движение, начавшееся с 19 сентября (2 октября) 1905 г. как забастовочное и завершившееся манифестом 17 октября 1907 г., смягчило жесткий диктаторский режим, создало основу для свободы слова и печати, усилило политическую деятельность в Азербайджане, изменила характер и направление национально-освободительного движения, началось издание органов печати на родном языке. Создались благоприятные условия для деятельности политических партий, обществ и объединений.

Все это было предвестием расширяющегося национального движения, и это не могло не обеспокоить российские органы власти. Правительство принимает различные меры, чтобы предотвратить это. Важнейшей из этих мер было разжигание национальной вражды среди колониальных народов. До восстановления политической независимости Азербайджана в 1991 году, одной из запретных и искаженных страниц нашей истории являются национальные отношения и их влияние на развитие национально-освободительного движения. Карабахский конфликт, возникший на почве национальных отношений, на территории Азербайджана, давление и дискриминационная политика международного мира против Азербайджана в современную эпоху являются свидетельством того, что исторические корни этого конфликта всегда актуальны для изучения.

Метод и методология исследования. Автор использовал материалы личных фондов представителей интеллигенции, того периода. Эти архивы состоят из документов различного характера, основную же часть составляют различные экземпляры произведений авторов в виде рукописей, воспоминания, письма, дневники и т.

д. Часть материалов, задействованных в исследовании, была опубликована в разные годы, а часть включена в научный оборот впервые.

Новизна статьи в том, что автор пытался исследовать политические исторические события на основе литературного наследия. Создавая литературные произведения, авторы веками обращались к источникам. Однако практика изучения следов истории на основе литературного наследия началась еще в недавнем прошлом, причем попытки изучения нашего исторического прошлого предпринимались главным образом по эпическим произведениям.

В заключении автор высказывает мнение, что политическая история Азербайджана, особенно история формирования идей национального пробуждения, руководящих национально-освободительным движением, должна изучаться не только на основе исторической науки, но и в контексте других науки, особенно литературы и философии. В первые годы, потеряв независимость, народ начал борьбу за спасение существующих ментально-духовных ценностей и восстановление утраченных. Начальный период национально-освободительного движения возглавляла интеллигенция. Обеспечение независимости и сохранность национальной идентичности, совершенствование духовности, воспитание современно мыслящих национальных интеллектов – главные вопросы современности. С этой точки зрения чрезвычайно важно глубже и в новом ракурсе изучить историю межнациональных отношений, рассмотреть заслуги нашей интеллигенции в ходе национальных конфликтов, неоднократно повторявшихся на протяжении всей истории.

Ключевые слова: *Мамед Саид Ордубади, личные архивы, национальный конфликт, Сеид Азим Ширвани, Дифаи.*